

İbn Receb el-Ḥanbelî'nin Buḥârî'ye Tenkidlerinin Değerlendirilmesi

Bahadır Opus

Dr., Eğitim Görevlisi, Diyanet İşleri Başkanlığı (ROR ID: 007x4cq57)
Selçuk Dini Yüksek İhtisas Merkezi
Ph.D., Presidency of Religious Affairs, Selçuk Religious High Specialization Center
Konya/Turkey
bahadir-opus@hotmail.com.tr
ORCID: 0000-0003-0282-2019

Evaluation of Ibn Rajab al-Ḥanbelî's Criticisms to al-Bukhārī

Abstract

al-Bukhārī's *al-Jāmi' al-ṣaḥīḥ* has been accepted as the most reliable book after the Qur'an and has always managed to rank at the forefront among other hadith books. However, *al-Jāmi' al-ṣaḥīḥ* was not spared from criticism, but was criticized in some ways. These criticisms can be considered under two headings as *sanad* (chain of narrations) and *matn* (text-based) criticism. Criticisms based on the matn make reference to issues such as inaccuracies in information about some personal names mentioned in the texts, errors in understanding about some words and phrases, and non-compliance with historical facts. On the other hand, the criticisms in terms of the sanad are concentrated on the situation of the narrators in terms of *al-jarh wa al-ta'dil* (wounding and rectifying) and *ittisāl* (continuation) and *inqita'* (interruption) in the sanad. One of those who criticized *al-Jāmi' al-ṣaḥīḥ* was Ibn Rajab al-Ḥanbalī. In this study, some criticisms of Ibn Rajab al-Ḥanbalī, who lived in the eighth century of the hijri and produced works in different fields of Islamic sciences, but were mostly known for his hadith, against al-Bukhārī in his commentary of *al-Jāmi' al-ṣaḥīḥ* named *Fath al-Bārī* were examined. Ibn Rajab's criticisms are discussed under four headings. It has been focused on the criticism of *wahm* for sanad. Under this title, two separate sanad, which Ibn Rajab claims to be delusions, are examined. The striking point for both criticisms on the grounds of being delusional is that the criticism focused on al-Bukhārī's choice of companion narrators (*rawi*). So, even if both criticisms are accepted, it cannot be said that they directly affect the soundness of the hadith. Because, this issue, which is expressed as "companion's mursal", was not seen by many scholars as a defect that undermines the soundness of the hadith. Criticism of *idrāj* (*interpolation*) for the text has been handled and three different examples that have been identified have been examined. Identifying the *idrāj* is important because it will help to distinguish between

Bu makale *İbn Receb el-Ḥanbelî'nin Hadis Şeḥçiliği Fethu'l-Bârî Örneği* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2020) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir/This article was produced from my doctoral thesis titled *Ibn Rajab al-Ḥanbalî's Hadith Martyrdom Fath al-Bârî Example* (Necmettin Erbakan University Institute of Social Sciences, Konya 2020).

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Bahadır Opus**).

Geliş/Received: 10 Mayıs/May 2021 | **Kabul/Accepted:** 19 Haziran/June 2021 | **Yayın/Published:** 20 Eylül/September 2021

Atıf/Cite as: Bahadır Opus, "İbn Receb el-Ḥanbelî'nin Buḥârî'ye Tenkidlerinin Değerlendirilmesi = Evaluation of Ibn Rajab al-Ḥanbelî's Criticisms to al-Bukhārī", *Eskiyeini* 44 (Eylül/September 2021), 525-547. <https://doi.org/10.37697/eskiyeini.935573>

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

the words of the Prophet and the words of the narrators and to reach the correct hadith text. Another of Ibn Rajab's criticisms towards al-Bukhārî was on al-Bukhārî's preference for chapter titles (*tarājim*). Chapter titles, which are a reflection of al-Bukhārî's understanding of jurisprudence, are among the subjects that commentators attach importance to. Ibn Rajab also dwelled on this subject and made some suggestions that there was no harmony between some of the chapter titles that al-Bukhārî determined and the hadith/hadith he mentioned under it. In this study, three examples that Ibn Rajab directed to al-Bukhārî from the subject of bāb titles are emphasized. The last subject of criticism dealt with is about some of al-Bukhārî's jurisprudence inferences. al-Bukhārî's main goal in compiling *al-Jāmi' al-ṣaĥiĥ* is to collect some of the sound hadiths. However, he also reflected his fiqh views on his work. Ibn Rajab agreed with some of al-Bukhārî's jurisprudence inferences and criticized some of them. In this study, three different criticisms of Ibn Rajab on al-Bukhārî's fiqh istinbāt (extracting legal rulings) are emphasized.

Although the main aim of the study is to evaluate the criticisms of Ibn Rajab, it is not only contented with this, but also it is aimed to add richness to the study by conveying the views of Ibn Ĥajar and other important al-Bukhārî commentators on the subject. Ibn Rajab's criticism of al-Bukhārî from different angles shows that he is not a defensive al-Bukhārî commentator.

Keywords

Hadith, Bukhārî, al-Jāmi' al-ṣaĥiĥ, Ibn Rajab, Faṭĥ al-Bārî, Criticism

İbn Receb el-Ĥanbelî'nin Buĥârî'ye Tenkidlerinin Değerlendirilmesi

Öz

Buĥârî'nin *el-Câmi'u's-ṣaĥiĥ*'i Kur'an-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitap kabul edilmiş ve diğer hadis kitapları içerisinde hep en önde yer almayı başarmıştır. Bununla birlikte *el-Câmi'u's-ṣaĥiĥ* tenkidten de varestede tutulmamış, bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bu tenkidler sened ve metin esaslı tenkidler olarak iki başlıkta mütalaa edilebilir. Metne esaslı eleştiriler, metinlerde zikredilen bazı şahıs isimleriyle ilgili bilgi yanlışlıkları, birtakım kelime ve ibarelerle ilgili anlama hataları, tarihi gerçeklere uymama gibi konular üzerinde tekâsüf etmektedir. Sened yönünden tenkidler ise râvilerin cerh-tadîl açısından durumu ve seneddeki ittisal ve inkita üzerinde yoğunluk kazanmaktadır. *el-Câmi'u's-ṣaĥiĥ*'e tenkid yöneltenlerden biri de İbn Receb el-Ĥanbelî olmuştur. Bu çalışmada, hicrî sekizinci asırda yaşamış, İslâm ilimlerinin farklı alanlarında eserler vermekle birlikte daha çok hadisçiliğiyle tanınmış İbn Receb el-Ĥanbelî'nin *Fetĥu'l-Bârî* isimli *el-Câmi'u's-ṣaĥiĥ* şerhinde Buĥârî'ye yönelttiği bazı tenkidler incelenmiştir.

İbn Receb'in tenkidleri dört başlıkta ele alınmıştır. Senede yönelik olarak vehim tenkidi üzerinden durulmuştur. Bu başlık altında İbn Receb'in vehim olduğunu öne sürdüğü iki ayrı sened incelenmiştir. Vehim olduğu gerekçesiyle yöneltilen her iki tenkid için de dikkat çeken husus, eleştirinin Buĥârî'nin sahabî râvi tercihi üzerinde yoğunlaşmış olmasıdır. Öyleyse her iki tenkid yerinde kabul edilse bile hadisin sıhhatini doğrudan etkilediği söylenemez. Zira "sahâbe mürseli" olarak ifade edilen bu husus birçok âlim tarafından hadisin sıhhatini zedeleyen bir kusur olarak görülmemiştir. Metne yönelik olarak idrâc tenkidi ele alınmış ve tespit edilen üç ayrı örnek irdelenmiştir. İdrâcî tespit etmek, Hz. Muhammed'in sözleriyle râvilerin sözlerinin arasının ayırt edilmesine ve doğru hadis metnine ulaşmaya yardımcı olacağından önem arz etmektedir. İbn Receb'in Buĥârî'ye yönelik tenkidlerinden bir diğeri ise Buĥârî'nin bāb başlıkları (terâcim) tercihleri üzerinde olmuştur. Buĥârî'nin fikhî anlayışının bir yansıması mesabesinde olan bāb başlıkları, şârihlerin önem atfettiği konulardandır. İbn Receb de bu konu üzerinde durmuş ve Buĥârî'nin belirlediği bazı bāb başlıkları ile altında zikrettiği hadis/hadisler arasında

uyum olmadığı yönünde birtakım tendikler yönelmiştir. Bu çalışmada İbn Receb'in Buḥârî'ye bâb başlıkları konusundan yönelttiği üç örnek üzerinde durulmuştur. Ele alınan son tenkid konusu ise Buḥârî'nin bazı fikhî çıkarımlarına yöneliktir. Buḥârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'i telif etmesindeki temel hedefi sahih hadislerin bir kısmını toplamaktır. Bununla birlikte o, eserine fikhî görüşlerini de yansıtmıştır. İbn Receb, Buḥârî'nin fikhî çıkarımlarından bir kısmına muvafakat göstermiş, bir kısmını ise eleştirmiştir. Bu çalışmada İbn Receb'in Buḥârî'nin fikhî istinbâtına yönelttiği üç ayrı tenkid üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın esas hedefi İbn Receb'in tendiklerini değerlendirmek olmakla birlikte sadece bununla yetinilmemiş, başta İbn Hacer ve diğer önemli Buḥârî şârihlerinin de o konudaki görüşleri aktararak çalışmaya zenginlik katılması amaçlanmıştır. İbn Receb'in Buḥârî'ye farklı açılardan yönelttiği tenkidler onun savunmacı bir Buḥârî şârihi olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Buḥârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, İbn Receb, Fetḥu'l-Bârî, Tenkid

Giriş

Buḥârî'nin (öl. 256/870) *el-Câmi'u's-şâhih* isimli eseri Kur'an-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitap kabul edilmiş ve diğer hadis kitapları içerisinde hep en önde yer almayı başarmıştır. Bununla birlikte *el-Câmi'u's-sahih* bazı âlimler tarafından farklı açılardan tenkide tabi tutulmuştur. Bu tenkidler sened ve metin esaslı tenkidler olarak iki başlıkta mütalaa edilebilir. Metne yönelik tenkidler, metinlerde zikri geçen birtakım şahıs isimleriyle ilgili bilgi yanlışlıkları, bazı kelime ve ibarelerle ilgili anlama hataları, tarihi gerçeklere aykırılık gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Sened açısından tenkidler ise râvilerin durumu ve seneddeki ittisal ve inkita üzerinde yoğunluk kazanmaktadır.¹ Dârekuṭnî (öl. 385/995), Ebû Zer el-Herevî (öl. 434/1042), İbn Hâzım (öl. 456/1063), Ebû Ali el-Gassânî (öl. 498/1104), *el-Câmi'u's-şâhih*'e tenkid yönelten bazı âlimlerdir.² Onun eserine tenkid yöneltenlerden biri de İbn Receb el-Ḥanbelî olmuştur.

İbn Receb 736/1335 yılında Rebülevvel ayında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir.³ Muâsırları tarafından birçok ilim dalında yetkinliği kabul edilmiş bir âlimdir. İlmini

¹ Süleyman Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buḥârî Râvileri", *Bilimname* 28 (2015), 28.

² Selahattin Polat, "Buhari'nin Sahih'ine Yapılan Bazı Tenkidlerin Değerlendirilmesi", *Erciyos Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 237-239. Buḥârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'ine yönelik tenkidlerin ele alındığı diğer bazı çalışmaları için bk. Cemal Sofuoğlu, "Muḥammed Sadık Necmi'nin Buḥârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkidler", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1989), 89-94; Ahmet Tahir Dayhan, *Buḥârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkidler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995); Mehmed Said Hatipoğlu, "Müslüman Âlimlerin Buḥârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar* 10/1-3 (1997) 1-29; Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buḥârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

³ İbn Nâşiriddîn, *er-Reddül-vâfir*, nşr. Zehîr eş-Şâvîr (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1392/1973), 106; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâ'ül-ğumr bi-ebnâ'i'l-umr*, nşr. Ḥasan Ḥabşî (Mısır: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1388/1969), 1/460; Takıyyüddin İbn Fehd, *Laḥzül-elhâz bi-zeyli ṭabaḳâti'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1998), 118; Burhâneddîn İbn Müfliḥ, *el-Maksadül-erşed fi zikri aşhâbi'l-İmâm* Ahmed, nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), 2/81; İbnü'l-Mibred, *el-Cevherü'l-münaddad fi ṭabaḳâti müte'aḥḥîrî aşhâbi Ahmed*, nşr. Abdurrahman b.

başta Bağdat olmak üzere Dımaşk,⁴ Mekke,⁵ Mışır,⁶ Nablus,⁷ Kudüs⁸ gibi önemli ilim merkezlerine yolculuklarla tahsil etmiştir. İbn Receb ilim, verâ ve zühd içerisinde bir hayat yaşamış geride başta hadis alanında olmak üzere; tefsir, fıkıh, akâid, tabakât gibi muhtelif alanlarda pek kıymetli eserler bırakarak 795/1392 yılında vefat etmiştir.⁹

İbn Receb, Buĥârî'nin *el-Câmi'u's-řaĥîh*'i üzerine yazdığı *Fethu'l-Bârî* isimli şerhinde Buĥârî'ye bazı tenkidler yöneltmiştir. Biz bu çalışmamızda İbn Receb'in bu tenkidlerini dört başlıkta ele alacağız. Senede yönelik olarak; Buĥârî'nin tercihinin İbn Receb tarafından vehim olarak değerlendirilmesi, metne yönelik olarak; Buĥârî'nin bazı rivayetlerinde idrâc olduğunu tespit etmesi, Buĥârî'nin bâb başlığı ile başlık altında yer alan hadisin uygun olmadığı gerekçesiyle tenkid yöneltmesi ve son olarak da Buĥârî'nin bazı fikhî istinbâtlarına tenkid yöneltmesi şeklinde olmuştur.

Çalışmamız esas olarak İbn Receb'in tenkidleri üzerinde durmayı hedeflemekle birlikte ele alacağımız tenkidleri başta bir diğer *Fethu'l-Bârî* sahibi İbn Ĥacer'in (öl. 852/1449) ve diğer bazı şârihlerin değerlendirmeleriyle mukayese ederek konuyu daha geniş perspektiften ele almayı hedeflemektediriz.

1. Buĥârî'deki Senedi Vehim Olduğu Gerekçesiyle Tenkid Etmesi

İbn Receb'in Buĥârî'ye yönelttiği tenkidlere dair ele alacağımız ilk konu vehimdir. Örnek olarak Buĥârî'nin İbn Abbâs tarihiyle rivayet etmiş olduğu “Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Meymûne aynı kaptan (beraber) yıkanıldır.”¹⁰ hadisi gösterilebilir. Buĥârî rivayeti önce Ebû Nu'aym → İbn Uyeyne → Amr b. Dînâr → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs tarihiyle aktarmış, ardından İbn Uyeyne'nin son rivayetinde senede İbn Abbâs'tan sonra Hz. Meymûne'yi eklediğini belirtmiştir. Ancak Buĥârî'ye göre doğru olan, ilk senedde olduğu gibi hadisin senedinde Meymûne'nin yer almamasıdır.¹¹

İbn Receb, Buĥârî'nin tercihinin katılmamış ve birçok hadis hâfızının Buĥârî'ye muhalefet edip isnadlarında Meymûne'yi zikrettiklerini söyleyerek bazı örnekler vermiştir. Bunlardan ilki Müslim'in isnadıdır. Zira Müslim de (öl. 261/875) bu hadisi *řaĥîh*'ine almış ve senedinde Meymûne'yi zikretmiştir. Onun isnadı şu şekildedir: Kuteybe ve Ebû Bekir İbn Ebî şeybe → İbn Uyeyne → Amr b. Dînâr → Ebu'ş-şa'sâ →

Süleymân el-Useymîn (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1420/2000), 47; Celâleddîn es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1402/1982), 540; Cengiz Kallek, “İbn Receb”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/243.

⁴ Kallek, “İbn Receb”, 20/243.

⁵ Kallek, “İbn Receb”, 20/244.

⁶ İbn Receb el-Ĥanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Ĥanâbile*, nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005), 1/47.

⁷ Kallek, “İbn Receb”, 20/243.

⁸ Kallek, “İbn Receb”, 20/244.

⁹ eş-şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-meĥâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 1/328.

¹⁰ Muĥammed b. İsmâ'îl el-Buĥârî, *el-Câmi'u'l-müsnedü's-řaĥîhu'l-muĥtasar min umûri Resûlillâh şallallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, nşr. Muĥammed Züheyr b. Nâşir en-Nâşir (Cidde: Dâru Tavkı'n-Necât, 1421/2001), “Gusül”, 3.

¹¹ Buĥârî, “Gusül”, 3.

İbn Abbâs → Meymûne.¹² Mezkûr hadise eserinde yer veren bir diğer müellif ise Tirmizî'dir (öl. 279/892). Onun isnadı da şöyledir: İbn Ebî Ömer → İbn Uyeyne → Amr b. Dînâr → Ebu's-Şa'sâ → İbn Abbâs → Meymûne.¹³ Ayrıca İmam Şâfi'î (öl. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) *Müsned*'lerinde¹⁴ İsmâ'îl (öl. 371/982) de *Şahîh*'inde bu rivayete yer vermiş ve senedlerinde Meymûne'yi zikretmişlerdir. İbn Receb ayrıca Süfyân b. Uyeyne'nin (öl. 198/814) on beş öğrencisini daha aktarır hepsinin de senedlerinde Meymûne'ye yer verdiklerini kaydetmiştir.¹⁵

İbn Receb'in Buḥârî'ye yönelttiği bu tenkidin temelinde Süfyân b. Uyeyne'nin öğrencileri yer almaktadır. Zira İbn Uyeyne'den bu hadisi aktaran öğrencilerinin çoğu, senedlerinde Meymûne'yi zikretmişlerdir. Öyleyse İbn Receb râvi sayısının fazlalığını dikkate almak suretiyle Buḥârî'nin tercihini tenkid etmiştir. Ayrıca hadisin içeriği ile de tenkidini destekleyen müellif, bu konunun İbn Abbâs tarafından doğrudan bilinmeyecek mahrem bir konu olduğuna dikkat çekmiştir. Sonuç olarak, İbn Receb, Buḥârî'nin tercihini vehim olarak değerlendirmiştir.¹⁶

İbn Hacer'e göre Buḥârî'nin Ebû Nuaym isnadını tercih etmesinin gerekçesi, muhaddislerin ihtilâflı durumlarda kullandıkları tercih sebeplerinden birisi olan hadisi önce işiten râvinin rivayetinin öncelenmesi kaidesidir. Nitekim bu durum, hocanın hıfzının güçlü olduğuna delildir.¹⁷ Öyleyse Buḥârî de bu kaideyi uygulamış ve Ebû Nuaym'ın İbn Uyeyne'den semânın daha eskiye dayanmasından dolayı Meymûne'nin zikredilmediği isnadı tercih etmiştir. Ebû Nuaym'ın semânın daha eskiye dayandığını Buḥârî'nin hadisin ardından yaptığı şu açıklamadan öğrenmekteyiz: "İbn Uyeyne son olarak İbn Abbâs → Meymûne şeklinde rivayet ederdi. Doğru olan Ebû Nuaym'ın rivayetidir"¹⁸ Buḥârî'nin bu ifadesi İbn Uyeyne'nin hadisi iki farklı şekilde aktardığı ve son aktarımında senedde Meymûne'yi zikrettiğini göstermektedir. Ancak Buḥârî, İbn Uyeyne'nin önceki aktarımını yani Ebû Nuaym'ın aktarımını tercih etmiştir. Bu durumda Ebû Nuaym'ın İbn Uyeyne'den bu hadisi semâi daha eskiye dayanmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi bu meselede tartışmanın kaynağı Süfyân b. Uyeyne'dir. Öyleyse ondan rivayette bulunan râvilerin fazlalığından hareketle Buḥârî'nin tercihinin vehim olarak değerlendirilmesi isabetli görülmemektedir. Zira İbn Uyeyne sayıca fazla olan râvilere hatalı, sayıca az olan râvilere ise doğru aktarımda bulunmuş olabilir. Bu durumda yapılması gereken şey iki isnaddan birini destekleyecek başka bir senedin

¹² Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Şahîh* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1433/2013), "Ḥayz", 322.

¹³ Muḥammed b. İsmâ'îl et-Tirmizî, *es-Sünen*, nşr. Yâsir Hasan v.d. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015), "Tahâret", 46.

¹⁴ Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *el-Müsned* (Muḥammed Âbid es-Sindî tertibi) (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1370/1951), 1/108; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şu'ayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 44/382.

¹⁵ İbn Receb el-Ḥanbelî, *Fethu'l-Bârî fi Şahîhi'l-Buḥârî*, nşr. Ebû Muâz Târik b. Avadullah b. Muḥammed (Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1430/2009), 1/238.

¹⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/238.

¹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*, nşr. Nazar Muḥammed el-Fârayâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1431/2010), 1/622.

¹⁸ Buḥârî, "Gusül", 3.

bulunup bulunmadığını araştırmaktır. Yaptığımız araştırma neticesinde Buĥârî'nin tercihini destekleyecek bir sened tespit ettik. Sened şöyledir: İşhâk b. İbrâhîm ve Muĥammed b. Hâtîm → Muĥammed b. Bekr → İbn Cüreyc → Amr b. Dînâr → Ebu-ř-Şa'sâ → İbn Abbâs.¹⁹ Görüldüğü üzere bu senedde Amr b. Dînâr'ın öğrencisi İbn Cüreyc'tir ve hadis Buĥârî'nin tercihine uygun olarak İbn Abbâs tarikiyle nakledilmiştir.

Dâreķutnî de (öl. 385/995) *el-İlel*'inde bu konuya temas ederek Amr b. Dînâr'dan rivayette bulunan râvilerin ihtilaf ettiklerine dikkat çekmiştir. Ardından İbn Uyeyne'nin ondan yapmış olduğu rivayetin Meymûne'ye dayandığını, İbn Cüreyc'in tarikinin ise İbn Abbâs'a dayandığını söylemiş ve İbn Cüreyc'in tarikinin daha doğru olduğunu belirtmiştir.²⁰

İbn Receb'in, Hz. Meymûne'nin bulunduğu senedi tercih ederken hadisin içeriğine de temas ettiğini söylemiştik. Evet, böyle mahrem bir konunun Hz. Peygamber'in eşleri tarafından daha iyi biliniyor olması yadsınamaz. Ancak buradan hareketle Hz. Meymûne'nin yer aldığı isnadı tercih etmek yeterli değildir. Zira İbn Abbâs'ın mezkûr rivayeti bizzat Hz. Peygamber'den ya da başka bir sahabîden dinlemiş olma ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır.

Sonuç olarak yukarıdaki rivayeti eserlerine alan muhaddislerin çoğunluğu senedlerinde Hz. Meymûne'ye yer vermiştir. Her ne kadar onun tercihine uygun rivayette bulunan râvi sayısı az olsa da hem Ebû Nuaym'ın İbn Uyeyne'den semâının eskiye dayanması hem de İbn Cüreyc'in Buĥârî'nin tercihini destekleyici senede sahip olması onun tercihini vehim olarak görmenin isabetli olmadığını göstermektedir.

İbn Receb'in vehim olduğu gerekçesiyle Buĥârî'nin isnadına tenkid yönelttiği bir başka örnek, gusûl bölümünde aktarılan bir senedir. Buĥârî "Kadının cinsel uzvundan erkeğe isabet eden şeylerin yıkanması" bâbında üç farklı sened aktarmıştır. Aktardığı senedler şu şekildedir:

Ebû Ma'mer → Abdü'l-Vâris → Hüseyin el-Mu'allim → Yaĥyâ → Ebû Seleme → Atâ b. Yesâr → Zeyd b. Ĥâlid el-Cühenî → Oşman b. Affân. Bu isnatla aktarılan hadis metni şöyledir: Zeyd b. Ĥâlid el-Cühenî Oşman b. Affân'a: "Erkek, karısıyla cinsi münasebette bulunup kendisinden meni gelmediğinde (ne yapması gerekir)? Bana haber ver" dedi. Osman: "Namaz için abdest aldığı gibi abdest alır ve cinsel organını yıkar" dedi ve "Ben bunu Allah Resûlü'nden işittim" diye ekledi.

... Yaĥyâ → Ebû Seleme → Urve b. ez-Zübeyr → Ebû Eyyûb el-Enşârî.

Müsedded → Yaĥyâ → Hişâm b. Urve → Urve b. ez-Zübeyr → Ebû Eyyûb el-Enşârî → Übeyy b. Ka'b. Hadis metni şöyledir: Übeyy b. Ka'b "Ey Allah'ın Resûlü, erkek karısı ile cinsi münasebette bulunup meni gelmediğinde (ne yapması gerekir)?" diye sordu. Allah Resûlü "Erkek, kadına temas eden yeri (yani cinsel organını) yıkar. Sonra abdest alır ve namaz kılar" buyurdu.²¹

¹⁹ Müslim, "Ĥayz", 323.

²⁰ Dâreķutnî, *el-İlelül-vâride fi'l-eĥâdisi'n-nebeviyye*, nşr. Maĥfûzu'r-Raĥmân Zeynullah es-Selefi vd. (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 15/259.

²¹ Buĥârî, "Gusûl", 29.

İbn Receb rivayetleri aktardıktan hemen sonra yukarıda verdiğimiz ikinci ve üçüncü senedi değerlendirmeye başlar. İkinci senede göre Ebû Eyyûb hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den (s.a.s.) dinlemiş, üçüncü senede ise Übeyy b. Ka'b vasıtasıyla almıştır. Müellif, Ebû Eyyûb'un hadisi doğrudan Allah Resûlü'nden aldığına işaret eden ikinci senedin vehim olduğuna dikkat çekip buna delil olarak üçüncü senedi göstermiştir. Zira üçüncü senede Ebû Eyyûb, hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den almamış, Übeyy b. Ka'b'tan öğrenmiştir.²² İbn Receb bu vehime Dârekuṭnî'nin de temas ettiğini belirterek onu referans göstermiştir. Dârekuṭnî'nin değerlendirmesi şöyledir: "Hüseyn el-Mu'allim'in Yaḥyâ'dan yaptığı rivayette Ebû Eyyûb, Urve'ye bu hadisi Hz. Peygamber'den (s.a.s.) dinlediğini haber vermiştir. Ancak Urve b. Zübeyr burada vehim etmiştir. Zira Ebû Eyyûb bu hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den dinlememiştir. O, bu hadisi Übeyy b. Ka'b'tan, Übeyy ise Hz. Peygamber'den dinlemiştir. Bunu, Hişâm b. Urve → babası Urve b. Zübeyr → Ebû Eyyûb → Übeyy b. Ka'b tarihiyle aktardığı rivayette belirtmiştir."²³

İbn Receb'in Dârekuṭnî'den referansla gündeme getirdiği vehime İbn Ḥacer de dikkat çekmiş, ancak onun değerlendirmesi vehmi ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. İbn Ḥacer'e göre Ebû Eyyûb, hadisi hem doğrudan Allah Resûlü'nden (s.a.s.) dinlemiş, hem de Übeyy b. Ka'b'tan almıştır. Zira Übeyy b. Ka'b vasıtasıyla aktardığı rivayette doğrudan Hz. Peygamber'den aktardığı rivayette bulunmayan bir kısma yer almaktadır. Bu durum iki isnadın sıyâkının farklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ebû Eyyûb'un hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den dinlediğini gösteren senede yer alan Ebû Seleme, Übeyy b. Ka'b vasıtasıyla aldığı gösteren senede bulunan Hişâm b. Urve'den kıymet, yaş ve ilim bakımından daha üstündür. Üstelik Ebû Seleme'nin Urve'den rivayeti, akranların birbirinden rivayeti kabilindedir. Zira her ikisi de aynı tabakada yer alan fakih tâbîilerdir.²⁴ Yani İbn Ḥacer'e göre şayet bir tercihte bulunmak gerekirse Ebû Eyyûb'un hadisi doğrudan Allah Resûlü'nden aldığı gösteren Ebû Seleme tarihini tercih etmek gerekir. Ayrıca İbn Ḥacer, Ebû Eyyûb'un hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den de aldığı ispat etmek için Dârimî (öl. 255/869) ve İbn Mâce'nin (öl. 273/887) senedlerini delil göstermiştir. Dârimî'nin senedi şöyledir: Yaḥyâ b. Mûsâ → Abdurrezâk → İbn Cüreyc → Amr b. Dînâr → Abdurrahman b. es-Sâib → Abdurrahman b. Suâd → Ebû Eyyûb el-Ensârî.²⁵ İbn Mâce'nin senedi ise şöyledir: Muḥammed b. Sabbâh → Süfyân b. Uyeyne → Amr b. Dînâr → Abdurrahman b. es-Sâib → Abdurrahman b. Suâd → Ebû Eyyûb el-Ensârî.²⁶

Buḥârî'nin önemli şarihlerinden Kirmânî (öl. 786/1384) de hadislerden birinin doğrudan Ebû Eyyûb tarafından diğerinin ise Übeyy b. Ka'b vasıtasıyla rivayet edil-

²² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/331.

²³ Dârekuṭnî *el-İlel*, 3/32.

²⁴ İbn Ḥacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/673.

²⁵ Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Sünen*, nşr. Ammâr et-Tayyâr ve İzeddîn Dallî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017), "Tahâret", 74.

²⁶ İbn Mâce, *Sünen*, thk. Yâsir Ḥasan v.d. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017) "Te'yemmüm", 110.

mesini gündeme getirmiş ve şöyle değerlendirmiştir: “Her iki hadis bazı hükümler noktasında muvafık olsa da lafız ve mana bakımından birbirinden farklıdır. Ayrıca Ebû Eyyûb hadisi hem doğrudan Allah Resûlü'nden (s.a.s.) hem de Übeyy b. Ka'b'tan işittmiş ve aradaki vasıtayı (Übeyy b. Ka'b) zikretmesi senedin takviyesi veya başka bir amaca yönelik olabilir.”²⁷

İbn Receb'in vehim olduğu gerekçesiyle tenkid yönelttiği her iki senedde de dikkat çeken husus, tartışmanın sahâbe tabakasında yer alıyor olmasıdır. Öyleyse her iki tenkidin de yerinde olduğu kabul edilse bile bu durumun hadisin sıhhatini etkileyeceği söylenemez. Zira sahâbe arasında daha sonra “sahâbe mürseli” olarak ifade edilen, bir sahâbînin başka bir sahâbîden işittiği hadisi aradaki vasıtaya atlayarak doğrudan Allah Resûlü'ne (s.a.s.) isnad etmesi bilinen bir uygulamadır. Bu uygulama birçok âlim tarafından hadisin sıhhatini zedeleyen bir kusur olarak değerlendirilmemiştir. Ayrıca başta İbn Ĥacer olmak üzere diğer şârihler bu tenkidleri ortadan kaldırmaya yönelik değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

2. Metindeki İdrâcı Tespit Etme

İdrâc, bazı râvilerin Resûlullah'ın (s.a.s.) sözü ile birlikte eklemiş oldukları lafızlardır. Bu lafızlar görünüşte Allah Resûlü'nün (s.a.s.) sözüymüş gibi durur ancak bir delil ile râvinin sözü olduğu anlaşılır.²⁸ Metne yapılan idrâcı tespit etmek, Allah Resûlü'nün (s.a.s.) sözüyle râvinin sözünü ayırt etmeyi ve neticede doğru hadis metnini elde etmeyi sağlayacaktır. İbn Receb de hadis metnini doğru biçimde tespit etme noktasında metne yapılan idrâc üzerinde önemle durmaktadır. Konumuzla alakalı ilk örnek şöyledir:

Buĥârî'nin Ebû'l-Yemân → Şu'ayb → Zührî → Enes b. Mâlik (r.a) tarikiyle rivayet ettiği hadiste, Resûlullah'ın (s.a.s.) ikinci namazını kıldığı vakit belirtilmektedir. Buna göre: “Resûlullah (s.a.s.) ikinci namazını kıldığında güneş yüksek ve canlı olur, birisi avâlî/ Medine'nin Necid tarafındaki köylerine gitse güneş yüksekliğini korurdu.”²⁹ Hadisin devamında bazı civar köylerin Medine'den dört mil ya da dört mile yakın bir uzaklıkta olduğu belirtilmiştir. Buĥârî bu rivayetin hemen ardından benzer manadaki bir rivayeti; Abdullah b. Yûnus → Mâlik → İbn Şihâb ez-Zührî → Enes b. Mâlik tarikiyle de aktarmıştır. Ancak ikinci rivayette avâlînin Medine'ye uzaklığı ile alakalı bilgi yer almamaktadır. İbn Receb, Buĥârî'nin Zührî'nin öğrencilerinden Şu'ayb kanalıyla yaptığı rivayetin sonundaki avâlî ile alakalı bilginin Zührî tarafından yapılan bir idrâc olduğunu belirtmiştir.³⁰ Müellif bu sonuca rivayetleri mukayese ederek ulaşmıştır.

İbn Ĥacer de bu idrâc üzerinde durmuş ve avâlî ile alakalı cümlelerin Zührî'ye ait olduğunu tespit etmiştir. O, Abdurrezzâk'ın rivayetine atıfta bulunarak bu tespitini

²⁷ Şemseddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerĥi Şaĥîhi'l-Buĥârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981), 3/155.

²⁸ İbn Daķîķi'l-İd, *el-İktirâĥ fi beyâni'l-iştîlâĥ*, nşr. Kaĥtân Abdurrahîm ed-Dûriyy (Ürdün: Dâru'l-Ulûm, 2008/1429), 301.

²⁹ Buĥârî, “Mevâkîtü's-salât”, 13.

³⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 2/81.

delillendirmiştir.³¹ Zira Abdurrezzâk'ın (öl. 211/826) rivayetinde avâlîye ait bilgi doğrudan Zührî'ye (öl. 124/742) nispet edilmektedir.³² İbn Ḥacer bu konudaki sözlerini tamamlarken Kirmânî'yi eleştirmiştir. Ona göre Kirmânî, Abdurrezzâk'ın rivayetine vâkıf olamadığı için şu ifadeyi kullanmıştır: “Avâlî ile alakalı bu ifade ya Buḥârî'nin ya Enes'in ya da idrâclardaki âdeti olduğu üzere Zührî'nin sözüdür.”³³

Konumuzla alakalı başka bir örnek, Buḥârî'nin Eyyûb b. Süleymân → Ebû Bekir → Süleymân b. Bilâl → Sâlih b. Keysân → İbn Şihâb → Urve → Âişe tarikiyle rivayet ettiği hadistir. Bu hadiste Hz. Âişe şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.s.) bir gün yatısı namazını geciktirdi. Hatta Hz. Ömer çıkıp: “Kadınlar ve çocuklar uyudu” diye seslendi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.) çıktı ve şöyle dedi: “Yeryüzünde bu namazı sizden başka bekleyen yoktur.” Hadisin devamında şu ifadeler yer almaktadır: “O gün sadece Medine'de namaz kılmıyordu. Şafak kaybolduktan sonra gecenin ilk üçte birlik bölümüne kadar (yatısı) namazını kılarlardı.”³⁴

İbn Receb hadisin devamında yer alan bu cümlelerin Zührî'nin idrâcı olduğunu tespit etmiştir. Tespitinde yine metinlerin mukayesesi göze çarpmaktadır. İbn Receb şu adımları takip ederek idrâcı tespit etmiştir:

1. Müslim de bu hadisi aktarmıştır ve yukarıdaki rivayetin sonundaki kısım orada yer almamaktadır.³⁵

2. Bizzat Buḥârî *Sahîh*'inin başka bir yerlerinde bu ziyade olmadan aktarmıştır.³⁶

3. Müslim, *Sahîh*'inin başka bir yerinde daha bu rivayeti aktarmıştır. Ancak orada bu ziyadeye yer vermemiş ve sonunda İbn Şihâb'dan mürsel olarak aktarılan şu hadise yer vermiştir:

قال ابن شهاب: وذكر لي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: وما كان لكم أن تزروا رسول الله صلى

الله عليه وسلم على الصلاة، وذلك حين صاح عمر بن الخطاب

İbn Şihâb dedi ki: Bana zikredildiğine göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Size ne oluyor da Allah Resûlü'nü namaz için sıkıştırıyorsunuz?” Resûlullah (s.a.s.) bu sözü Ömer (r.a) kendisine seslendiğinde söylemiştir.³⁷ Müslim'in rivayetinin ardından İbn Receb şunları kaydeder: “Bu rivayet, hadiste bazı lafızların Zührî tarafından mürsel olarak aktarıldığını göstermektedir. Bu, Zührî'nin âdetidir ki o, hadislerine bazı lafızlar ekler ve o lafızları mürsel olarak veya kendi sözü olarak aktarır.”³⁸

İbn Receb'in idrâcı tespit ederken zikrettiği ikinci madde, yani Buḥârî'nin mezkûr hadisi bir de müdrec kısım rivayet etmiş olması önemlidir. Zira bu durum Buḥârî'nin söz konusu idrâcın farkında olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

³¹ İbn Ḥacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/316.

³² Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, nşr. Habîbü'r-Rahmân el-A'zamî (Hindistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1982/1402), 1/547.

³³ Kirmânî, *el-Kevâkib*, 4/196.

³⁴ Buḥârî, “Mevâkîtü's-salât”, 24.

³⁵ Müslim, “Mesâcid”, 638.

³⁶ Buḥârî, “Mevâkîtü's-salât”, 22.

³⁷ Müslim, “Mesâcid”, 638.

³⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 2/145.

İbn Receb'in idrâc tespitine dair bir başka örnek ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefat etmeden önceki hastalığı sırasında Hz. Ebûbekir'e imamlık yapmasını emretmesini konu alan hadistir. Biz burada bu hadisin Buḥârî'nin *Sahîh*'indeki iki aktarımına dikkat çekeceğiz. Aktarımlardan biri şu şekildedir:

حدثنا عمر بن حفص بن غياث، قال: حدثني أبي، قال: حدثنا الأعمش، عن إبراهيم، عن الأسود، قال: كنا عند عائشة رضي الله عنها، فذكرنا المواظبة على الصلاة والتعظيم لها، قالت: لما مرض رسول الله صلى الله عليه وسلم مرضه الذي مات فيه، فحضرت الصلاة، فأذن فقال: «مروا أبا بكر فليصل بالناس» فقيل له: إن أبا بكر رجل أسيف إذا قام في مقامك لم يستطع أن يصلي بالناس، وأعاد فأعادوا له، فأعاد الثالثة، فقال: «إنكن صواحب يوسف مروا أبا بكر فليصل بالناس»، فخرج أبو بكر فصلى فوجد النبي صلى الله عليه وسلم من نفسه خفة، فخرج يهادى بين رجلين، كأني أنظر رجله تخبطان من الوجد، فأراد أبو بكر أن يتأخر، فأوماً إليه النبي صلى الله عليه وسلم أن مكانك، ثم أتى به حتى جلس إلى جنبه،

Esved b. Yezîd en-Neha'î şöyle demiştir: Bir gün Hz. Âişe'nin yanındaydık. Namaza devam etmek ve ona tazim göstermek hakkında konuştuk. Hz. Âişe şöyle dedi: “Hz. Peygamber (s.a.s) vefat etmiş olduğu hastalığına yakalandığı zaman namaz vakti gelmiş ve ezan okunmuştu. Hz. Peygamber (s.a.s.): ‘Ebûbekir’e söyleyin de insanlara namaz kıldırın’ buyurdu. Hz. Peygamber’e ‘Ebûbekir yufka yüreklidir, senin makamına geçince insanlara namaz kıldırılmaz’ denildi. Allah Resûlü (s.a.s.) emrini tekrar etti, onlar da aynı cevabı tekrar ettiler. Bunun üzerine Allah Resûlü emrini üçüncü kere tekrar etti ve ‘Sizler tıpkı Yûsuf’un (a.s) kadınları gibisiniz, Ebûbekir’e emredin de halka namaz kıldırın’ buyurdu. Bunun üzerine Ebûbekir çıktı ve namaz kıldırdı. (Bu namazlardan biri esnasında) Hz. Peygamber (s.a.s.) kendinde bir hafiflik hissetti ve iki adama dayanarak namaza çıktı. Namaza götürülürken ağrısından dolayı ayaklarını yerde sürüklediği hala gözümün önündedir. Ebûbekir geri çekilmek istedi ancak Hz. Peygamber (s.a.s.) ona yerinde kalmasını işaret etti. Sonra Hz. Peygamber götürüldü ve Ebûbekir’in yanına oturdu.”³⁹

Buḥârî aynı rivayeti bir de şu şekilde aktarmıştır:

حدثنا زكرياء بن يحيى، قال: حدثنا ابن نمير، قال: أخبرنا هشام بن عروة، عن أبيه، عن عائشة، قالت: «أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم أبا بكر أن يصلي بالناس في مرضه»، فكان يصلي بهم، قال عروة: فوجد رسول الله صلى الله عليه وسلم في نفسه خفة، فخرج، فإذا أبو بكر يؤم الناس، فلما رآه أبو بكر استأخر، فأشار إليه: «أن كما أنت»، فجلس رسول الله صلى الله عليه وسلم حذاء أبي بكر إلى جنبه، فكان أبو بكر يصلي بصلاة رسول الله صلى الله عليه وسلم والناس يصلون بصلاة أبي بكر

Hz. Âişe'den şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat ettiği hastalığında Hz. Ebûbekir'e insanlara namaz kıldırmasını emretti. O da halka namaz kıldırmıyordu.” Urve şöyle dedi: “Hz. Peygamber (s.a.s.) kendinde bir hafiflik hissetti ve namaza çıktı. Tam o sırada Ebûbekir'in halka namaz kıldırmıyordu. Ebûbekir, Hz. Peygamber'i (s.a.s.) görünce geri çekilmeye yeltendi. Hz. Peygamber ‘Yerinde kal!’ diye işaret etti. Ardından Allah Resûlü, Ebûbekir'in yanına oturdu. Ebûbekir (r.a) Allah

³⁹ Buḥârî, “Ezân”, 39.

Resûlü'nün namazına uymak suretiyle namaz kıldırıyor, insanlar da Ebûbekir'e uymak suretiyle namaz kılıyorlardı.”⁴⁰

Rivayetler karşılaştırıldığında idrâc ile alakalı olarak göze çarpan husus ikinci rivayetteki “فوجد رسول الله صلى الله عليه وسلم في نفسه خفة، فخرج/Hz. Peygamber (s.a.s.) kendinde bir hafiflik hissetti ve namaza çıktı...” cümlesinden başlayıp hadisin sonuna kadar devam eden kısımdır. Zira ilk rivayette bu kısım hadisin bütününden ayrılmadan Hz. Âişe'nin sözü olarak aktarılmıştır. İkinci rivayette ise bu kısım Buḥârî tarafından kesilerek hadisin râvilerinden Urve'nin sözü olarak rivayet edilmiştir.

İbn Receb'in bu rivayeti değerlendirmesi şu şekilde olmuştur: “Bu hadisin muttasıl olan kısmı, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hastalığı sırasında Ebûbekir'e insanlara namaz kıldırmasını emretmesi ve onun da halka namaz kıldırması kısmıdır. Ondan sonraki kısım Buḥârî'nin burada rivayet ettiği gibi Urve'nin sözünden idrâc edilmiştir. Müslim⁴¹ de bu hadisi aynı şekilde (Urve'nin sözünü ayırarak) rivayet etmiştir. Ayrıca bu son cümleyi Mâlik (öl. 179/795) *Muvatta'*nda⁴² Hişâm b. Urve → Urve kanalıyla mürsel olarak aktarmıştır. Bazı râviler ise bu cümleyi Hz. Âişe'nin hadisine birleştirmişlerdir. Kim bu cümleyi Hz. Âişe'nin hadisine birleştirirse idrâc yapmış olur.”⁴³

Müellifin kurmuş olduğu son cümle dikkat çekicidir. Zira yukarıda aktardığımız ikinci hadiste Urve'nin sözü olarak aktarılan cümlelerin Hz. Âişe'nin aktarımının içine katılmasını tenkid etmekte ve bunun müdrec olduğunu belirtmektedir. Belki bu ifadeden öncelikle anlaşılacak husus, Hişâm b. Urve → Urve → Âişe senediyle aktarılıp mezkûr cümlelerin Hz. Âişe'nin anlatımının içerisine dâhil edildiği rivayettir ki, İbn Hacer bunlara dikkat çekmiştir. Bununla birlikte şayet o cümleler Hz. Âişe'ye ait değil de Urve'ye ait ise yukarıda verdiğimiz ilk hadisi nasıl değerlendirmemiz gerekecektir? Nitekim Buḥârî o rivayette İbn Receb'in dikkat çektiği kısmı Hz. Âişe'nin sözü olarak nakletmiştir.

İbn Hacer ise “Urve şöyle dedi” diyerek ayrılan kısmın aynı isnatla devam ettiğini belirtmiş ve bu kısmı muallâk olarak değerlendirenlerin hata ettiğini söylemiştir. Devamında ise Urve'nin sözü olarak aktarılan kısmın mürsel olarak da aktarılmış olabileceği üzerinde durmuş ancak İbn Ebî Şeybe (öl. 235/849),⁴⁴ İbn Mâce⁴⁵ ve Şâfiî'nin⁴⁶ bu kısmı muttasıl olarak aktardıklarına dikkat çekmiştir. İbn Hacer, ardından Urve'nin bu kısmı hem Hz. Âişe'den hem de başka birisinden duymuş olabileceği ihtimali üzerinde durmuş bundan dolayı onun mezkûr cümleleri Hz. Âişe'nin sözünden ayırmış olabileceğini söylemiştir.⁴⁷

⁴⁰ Buḥârî, “Ezân”, 47.

⁴¹ Müslim, “Şalât”, 418.

⁴² Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, nşr. Külâl Hasan Ali (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1440/2019), “Kasru's-şalât”, 423.

⁴³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 4/99.

⁴⁴ Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Ḥût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988), 2/117.

⁴⁵ İbn Mâce, “İkâmetü's-şalât”, 142.

⁴⁶ Şâfiî, *Müsned*, 1/112.

⁴⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/540.

İki Őarih'in değerlendirmelerinin ardından son olarak Şunları söyleyebiliriz: İbn Receb'in Urve'nin sznn müdrec olarak değerlendirmesi isabetli görülmemektedir. Bu noktada İbn Ĥacer'in gündeme getirdiği ihtimaller konunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca o cümlelerin Urve'nin sözü olmadığının en açık göstergesi, senesinde Urve olmadığı halde benzer ifadelerin gerek Buĥârî'de gerekse başka kaynaklarda Hz. ĀiŐe'nin sözü olarak yer almış olmasıdır.

3. Bâb Başlığı ile Hadisler Arası Uyumsuzluk Tenkidi

Terceme sözlükte bir sözü başka bir dille açıklamak demektir. Tercüman ise bir lisanı açıklayan, bir dilden başka bir dile aktaran kiŐidir.⁴⁸ İstilah olarak terceme, altında hadislerin yer aldığı bâbın/bölümün başlığı demektir.⁴⁹ İbnü's-Őalâĥ (l. 643/1245), bâb baŐlıklarına, altında yer alan hadisleri açıklamasından dolayı terceme/terâcim dendiğini belirtmiştir.⁵⁰

Terâcim konusu, Buĥârî'nin, *Őaĥîĥ*'inde önemle üzerinde durduğu konuların baŐında gelmektedir. Öyle ki âlimler, Buĥârî'nin *Őaĥîĥ*'indeki en önemli amacının saĥih hadis rivayet etmeye ihtimam göstermenin yanı sıra bir de metinlerden birçok m anlalar istinbât etmek olduğu noktasında hemfikirdir. Zaten bu amaca binaen taktî/bir hadisi farklı bâblarda zikretmiştir.⁵¹ Buĥârî'nin bâb baŐlıklarındaki zenginlik birçok âlimin dikkatini çekmiş ve müstakil kitaplar telif ederek⁵² bu konu üzerinde önemle durmuŐlardır.

Buĥârî'nin terâcim/bâb başlıkları ile altında yer alan hadis arasındaki uyumu tespit etmeye çalıŐmak, Buĥârî Őarihlerinin de önemle üzerinde durduğu konulardandır. Bazen bâb ile o bânın hadislerinin uyumu Őarihler tarafından tespit edilemeyince Buĥârî'ye bazı tenkidler yöneltilmiŐtir. İbn Receb de bu noktada Buĥârî'ye tenkid yönelten Őarihlerdendir. Örneğin, Buĥârî Kitâbu'l- ğusl'de Şöyle bir bâb açmıŐtır: "Cnplkten dolayı abdest aldıktan sonra (yıkadığı abdest uzuvları dıŐındaki) diğer bedenini yıkayıp abdest uzuvlarını bir daha yıkamayan kimse bâbı."⁵³ Bu bânın altında yer verdiği hadis, Hz. Meymne'den aktarılan Şu rivayettir:

⁴⁸ İbn Manzr, *Lisânü'l-Ārab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994), 12/66.

⁴⁹ Abdullah Aydınlı, *Hadis istilahları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 317.

⁵⁰ İbn Őalâĥ eş-Őehrezrî, *Őıyânet Őaĥîĥi Müslim mine'l-iĥlâli (ĥaleli) ve'l-ğalat ve ĥimâyeth mine'l-işkâti ve's-saĥat*, nşr. Muvaffık Abdullah Abdülkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1987), 153.

⁵¹ Muĥammed Zekerıyyâ Kandeĥlevî, *el-Ebvâb ve't-terâcim li Őaĥîĥi'l-Buĥârî*, nşr. Velıyyddn en-Nedvî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmıyye, 1403/1983), 1/103.

⁵² Buĥârî'nin terâcim/bâb başlıkları üzerine müstakil olarak telif edilen bazı eserler Őunlardır: Aĥmed b. Muĥammed İbnü'l-Müneyyir, *el-Mütevârî 'alâ terâcimi ebvâbi'l-Buĥârî*, nşr. Őalâĥuddn Maĥbl Aĥmed (Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, 1431/2010); Őâĥ Velıyyullah ed-Dihlevî, *Őerĥu terâcimi ebvâbi Őaĥîĥi'l-Buĥârî* (Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1420/1999); Kandeĥlevî, *el-Ebvâb ve't-terâcim*; Uğur Erman, *Buĥârî'nin Bâb Başlığı-Hadis Uyumu Metodoloğisi -Muĥammed Zekerıyyâ B. Yahyâ el-Kândeĥlevî rneği* (Ankara: Fecr, 2020). Ayrıca Ali Toksarı, Buĥârî'nin bâb başlıkları özelinde 14 çalışmanın yapıldığını tespit etmiştir. bk. Ali Toksarı, "Őaĥîĥi'l- Buĥârî 'nin Bab Başlıklarının zellikleri ve Değeri (Teracimu Sahihî'l-Buhari)", *Büyük Türk İslâm Bilgini Buĥârî-Uluslararası Sempozyum-* (Kayseri: Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 18-20 Haziran 1987), 110-111.

⁵³ Buĥârî, "Ĝusl", 16.

“Allah Resûlü (s.a.s.) cünüplükten yıkanmak için suyu koydu. Sağ eliyle sol eli içine iki ya da üç defa kabı eğerek su döktü sonra avret mahallini yıkadı. Sonra elini yere ya da duvara iki veya üç defa vurdu. Sonra ağzını çalkaladı, burnuna su çekti, yüzünü ve iki kollarını yıkadı. Sonra başına su döktü. Sonra bedenini yıkadı. Sonra yıkandığı yerden uzaklaşıp ayaklarını yıkadı.” Meymûne dedi ki: “Resûlullah'a (s.a.s.) bir bez parçası götürdüm onu istemedi ve suyu eliyle silkelemeye başladı.”⁵⁴

Buḥârî'nin bâb başlığı ile bâbın altında zikrettiği hadis arasındaki münasebet şudur: Resûlullah (s.a.s.) önce ellerini yıkamış, ağzını çalkalamış, burnuna su almış sonra da yüzünü ve iki kolunu yıkayıp ardından bedeninin geri kalan yerlerini yıkamıştır. Ancak bedeninin geri kalan yerlerini yıkarken önce yıkamış olduğu uzuvları tekrar yıkamamıştır. Buḥârî'nin kastı bu olsa da hadisteki “*ثُمَّ غَسَلَ جَسَدَهُ*/sonra bedenini yıkadı” ifadesinden, gusül almadan önce yıkadığı uzuvları tekrar yıkamadığı sonucu doğrudan çıkmamaktadır. Bunun için İbn Receb bâb başlığına uygunluğu daha açık olan, Müslim'in, İsâ b. Yûnûs→A'meş tarikiyle aktardığı rivayet lafzını tercih etmediği için Buḥârî'ye tenkid yöneltmiştir. Zira Müslim'in tercih ettiği rivayet lafzında “*ثُمَّ غَسَلَ سَائِرَ جَسَدِهِ*/sonra bedeninin geri kalanını yıkadı”⁵⁵ ifadesi yer almaktadır ki, bu ifadenin Buḥârî'nin oluşturduğu bâb başlığına uygunluğu açıktır. İbn Receb şöyle der: “Buḥârî'ye hayret doğrusu! Nasıl olur da bâb başlığında ‘Cünüplük için abdest alıp sonra geri kalan bedenini yıkayan kimse bâbı’ ifadesine yer verir de sonra hadisi bu lafızla aktarmaz. Hâlbuki delâlet ancak bu hadis lafzını aktarmakla tamamlanmaktadır.”⁵⁶

İbn Receb'in tenkidi bâb başlığı ile bâbın hadisi arasında açık bir uyum olmaması ve bâb ile uyumun tespitinin daha kolay sağlanabileceği rivayet lafzının tercih edilmemesi sebebiyle olmuştur. Aynı bâb başlığı ve hadisi değerlendiren İbn Ḥacer de bu duruma dikkat çekmiş ve verilebilecek bazı cevapları aktardıktan sonra kanaatini şöyle beyan etmiştir: “Bana öyle geliyor ki Buḥârî, “*ثُمَّ غَسَلَ جَسَدَهُ*/sonra bedenini yıkadı” ifadesini mecaza hamletmiştir. Yani Buḥârî'nin bundan kastı ‘Yıkandığı zikredilen uzuvların dışında kalan yerleri yıkadı’ demektir. Bunun delili ise, hadisin sonundaki ‘*فَغَسَلَ رِجْلَيْهِ*/sonra ayaklarını yıkadı’ cümlesidir. Şayet “*ثُمَّ غَسَلَ جَسَدَهُ*” cümlesi umûma hamledilecek olursa ikinci defa ayaklarını yıkamaya gerek duymazdı. Çünkü ayakların yıkanması da umum içerisinde yer alırdı. Bu (yorum) Buḥârî'nin tasarruflarına daha uygundur. Zira daha kapalı olana (أخفى), daha açık olandan (أجلى) fazla önem vermek Buḥârî'nin özelliklerindedir.”⁵⁷

İbn Receb ve İbn Ḥacer'in bâb başlığı ve hadis münasebetine yönelik yorumlarına bakıldığında İbn Receb daha tenkidçi bir tutum gösterirken, İbn Ḥacer'in, Buḥârî'nin meramının anlaşılması noktasında daha fazla çaba sarf ettiği görülmektedir.

Buḥârî'nin bâb başlıklarının değerlendirilmesi konusunda oldukça geniş bir çalışma yapan Zekeriyâ Kandehlevî (öl. 1402/1982), mezkûr bâb başlığı ile altında yer

⁵⁴ Buḥârî, “Gusül”, 16.

⁵⁵ Müslim, “Hayz”, 317.

⁵⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/286.

⁵⁷ İbn Ḥacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/650.

alan hadisin uyumu noktasında bazı görüşleri aktardıktan sonra kendi görüşünü Şu şekilde dile getirmiŐtir: “Beden yıkanırken genellikle el, avret mahallinin üzerinden geçirilir. Buĥârî bu terceme ile elin avret mahalline temasının abdesti bozmayaına işaret etmiştir.”⁵⁸

İbn Receb'in Buĥârî'ye yönelttiği tenkide dair bir başka rnek, “İmamın rk ve secdenin tam yapılmasıyla birlikte kıyâmi kısa tutması bâbı” Şeklinde açtığı baŐlıktır. Bu bâbın altında Eb Mes'd'dan aktarılan Şu rivayeti zikretmiştir:

Bir adam: “Ey Allah'ın Resl, falancanın bize uzun namaz kıldırmasından dolayı sabah namazından geri kalıyorum” dedi. (Eb Mes'd) “Reslullah'ı hiçbir vaazında o günkü kadar sinirli görmedim” (dedi). Sonra Allah Resl (s.a.s.) Şöyle buyurdu: “İçinizde nefret ettirenler vardır. Herhangi biriniz namaz kıldırarak olursa hafif tutsun. Çünkü cemâatin içinde zayıf, yaŐlı ve ihtiyaç sahibi olanlar vardır.”⁵⁹

İbn Receb bu hadisten, imamın, cemâate uzun gelir endiŐesiyle namazı kısa tutması gerektiğinin anlaŐıldığını söylemektedir. Ayrıca imama namazı hafif tutma emrinin, mescidde namaz kıldırarak imamlara tevcih edildiğine dikkat çekmiştir.⁶⁰

İbn Receb'in eleŐtirdięi nokta ise Buĥârî'nin bâb başlığında değindiği; kıyâmi kısa tutup rk ve secdenin tam yapılması hususuna hadiste temas edilmemesidir. Öyleyse mezkr hadis ile bâb başlığı arasında tam bir uyumdan bahsedilemez. Müellife göre, Buĥârî'nin bâb başlığına uygunluğu daha açık olan bir hadis zikretmemesinin sebebi, Şartlarına uygun hadis bulamamasıdır.⁶¹

İbn Ĥacer konuyla alakalı değerlendirmesinde farklı bir ayrıntıya dikkat çekmektedir. Ona göre Buĥârî bu bâb baŐlıęıyla âdeti olduğu üzere bâbta zikrettiği hadisin farklı bir tarikine dikkat çekmiştir.⁶² Zira Eb Ya'lâ el- MevŐılı'nın (l. 307/919) *Müsned*'inde, Buĥârî'nin bâbta zikrettiği hadisin farklı bir tariki yer almaktadır. O rivayete göre namazı uzun tutan sahabî Übeyy b. Ka'b, uzun tutma sebebi ise kıraati uzun tutmasıdır.⁶³ İbn Ĥacer'in bu açıklaması, bâb ile hadis arasındaki uyumu göstermektedir. Zira Eb Ya'lâ'nın rivayetine göre, Reslullah'ın Übeyy b. Ka'b'a müdahalesi kıraat hususunda olmuş, rk ve secdeye müdahale etmemiştir. Buĥârî, muhtemelen Eb Ya'lâ'nın tercih ettiği rivayet lafzını Şartlarına uymadığı için almamıŐtır.

İbn Receb ve İbn Ĥacer'in değerlendirme metotlarındaki farklılık sonuca da yansımıŐtır. İbn Receb, bâb başlığı ile ilgili hadis arasında doğrudan bir bağlantı tespit edemediği için tenkid yönelmiŐken, İbn Ĥacer farklı bir tarikin yardımıyla bu uyumun yakalanabileceğini söylemiştir. Buĥârî'nin *Őaĥih*'indeki bazı uygulamaları, onun, Şartlarına uygunluk göstermeyen hadisi muallâk olarak zikrettiğini göstermektedir. Bu husustan yola çıkarak Buĥârî'nin Eb Ya'lâ'nın rivayetini muallâk olarak aktarmadığı için İbn Ĥacer'in yorumuna itiraz yöneltilmesi düŐünülebilir. Ancak bunun

⁵⁸ Kandehevî, *el-Ebvâb*, 2/619.

⁵⁹ Buĥârî, “Ezân”, 61.

⁶⁰ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 4/166.

⁶¹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 4/167.

⁶² İbn Ĥacer, *Fethu'l-Bârî*, 2/590.

⁶³ Eb Ya'lâ el-MevŐılı, *el-Müsned*, nşr. Ĥseyin Süleym Esed (Dımaşk: Dâru'l-Me'mn, 1404/1984), 3/334.

her zaman için böyle olduğu söylenemez. Zira şartlarına uymamakla birlikte sıhhati-ne güvendiği hadislerin manalarını bâb başlığında verdiği hususunda hâkim bir kanaat vardır. Dolayısıyla şartlarına uymayan hadise yaklaşımı iki şekilde olmuştur. Birincisi bunu muallâk olarak zikretmesi; ikincisi ise hadisin anlamına bâb başlığında yer vermesi. İkisi birbirinin mübâyini sayılamaz.

İbn Receb'in bâb ile hadisi arasında uygunluk tespit edemediği için Buḥârî'ye tenkid yönelttiği bir başka örnek, “Yağmur damlaları sakalından aşağıya dökülünceye kadar yağmura tutulan kimse bâbî.” şeklinde açtığı bâbtır. Buḥârî bu bâb başlığının altında Hz. Enes'ten aktarılan şu hadise yer vermiştir:

“Allah Resûlü'nün (s.a.s.) zamanında insanlara kıtlık isabet etti. Resûlullah (s.a.s.) cuma günü minberde hutbe irad ederken bir bedevî kalkıp: “Ey Allah'ın Resûlü! Mallar helak oldu, çocuklar aç kaldı. Allah'a dua et de bize yağmur yağdırsın” dedi. Enes b. Mâlik dedi ki: “Resûlullah (s.a.s.) ellerini kaldırdı. Bu sırada gökyüzünde hiçbir bulut parçası yoktu” Enes b. Mâlik dedi ki: “Dağlar gibi bulutlar toplandı. Sonra Resûlullah (s.a.s.) minberindeyken yağmur damlalarının sakalından aşağıya döküldüğünü gördüm.” Enes b. Mâlik dedi ki: “O gün, bir sonraki gün, daha sonraki gün ve onu takip eden gün; nihayet diğer cumaya kadar hep yağmur yağdı. Ertesi Cuma yine aynı bedevî ya da başka birisi kalktı ve ‘Ey Allah'ın Resûlü! Binalar çöktü, mallar su altında kaldı. Bizim için Allah'a dua ediver’ dedi. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.s.) ellerini kaldırdı: ‘Ey Allah'ım etrafımıza yağdır üzerimize değil!’ diye dua etti. Enes b. Mâlik dedi ki: “Resûlullah (s.a.s.) eliyle semâdan nereye işaret ettiyse orası açıldı ve Medine üstü açık bir alan gibi oldu. Kanât vadisi bir ay boyunca aktı.” Enes b. Mâlik dedi ki: “Kim hangi taraftan geldiyse bol bol yağmur yağdığını söyledi.”⁶⁴

İbn Receb, bu hadisin bâb başlığında da zikredilen yağmur altında kalma konusunda delil olmasının tartışmaya açık olduğunu söylemiştir. Zira temattur kelimesi, yağmur talep eden kimsenin ya da başka birisinin, yağmur kendisine isabet edinceye kadar onun altında kalması demektir. Resûlullah'ın (s.a.s.) o gün yağmur kendisine isabet edinceye kadar minberinde kalmayı kastettiği bilinmemektedir. Belki sadece hutbeyi tamamlamak için minberde kalmıştır.⁶⁵ İbn Receb sözlerinin devamında istimtâr/yağmur altında kalmakla alakalı Buḥârî'nin şartına uymayan başka hadislerin bulunduğu dikkat çekmiştir.⁶⁶

İbn Hacer'in bu bâbı değerlendirmesi ise Buḥârî'nin kastını anlamaya yönelik olmuş ve herhangi bir tenkid tevcih etmemiştir. Ona göre Buḥârî'nin amacı, Resûlullah'ın (s.a.s.) sakallarından yağmur damlalarının dökülmesinin tevâfuken değil kasten olduğunu beyan etmektir. Bunun için Buḥârî temattara/yağmurun üzerine yağmasını kastetmek fiilini tercih etmiştir. Zira yağmurun altında kalması ihtiyarı ile olmasaydı, mescidin tavanı ilk aktığında minberden inerdi. Ancak o, yağmurun yağışı artıncaya kadar hutbesine devam etmiş ve yağmur suyu sakallarından dökülmüştür.⁶⁷

⁶⁴ Buḥârî, “İstiskâ”, 23.

⁶⁵ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 6/242.

⁶⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 6/242.

⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/389.

İki Şârihin değerlendirmelerine bakıldığında İbn Ĥacer'in Buĥârî'yi anlama çabası dikkatten kaçmamaktadır. İbn Receb ise Resûlullah'ın (s.a.s.) minberde kalmaya devam etmesinin sebebinin hutbeyi tamamlama kastı olabileceği ihtimaline binaen Buĥârî'nin bâbta tercih ettiği "yağmurun üzerine isabet etmesini kastetmesi" eylemiyle bâbın hadisi arasındaki bağlantının açık olmadığı yönünde tenkidini beyan etmiştir.

İbn Receb'in işaret ettiği gibi "Resûlullah'ın (s.a.s.) hutbeyi tamamlamak için minberde kalmaya devam etmesi ihtimali yüksektir. Zira hadisin aktarımından anlaşılacaktır ki, bedevînin Resûlullah'tan (s.a.s.) dua istemesi hutbe esnasında olmuştur. Öyleyse Resûlullah (s.a.s.) hutbesini ikmal etmek için minberde kalmaya devam etmiştir.

Bâb başlığı ile altında yer alan hadisi arasında uyum olmadığı gerekçesiyle İbn Receb'in Buĥârî'ye yönelttiği tenkid örneklerinden bir diğeri "Bir sâ' ölçęi ve benzeri miktar su ile yıkanma" bâbı gösterilebilir. Buĥârî bu bâb başlığı altında üç hadisi aktarmıştır. İbn Receb'in uygunluk olmadığı gerekçesiyle eleŐtirdięi hadis Şudur: "Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Meymûne aynı kaptan (beraber) yıkanıldılar."⁶⁸

İbn Receb yukarıdaki hadisin mezkûr bâbta zikredilmesine dair Şu değerlendirmede bulunmuştur: "Bu hadis, bu bâba girmez. Onun gireceği yer "Erkeğin karısıyla birlikte yıkanması" bâbıdır. Buĥârî geride bu Şekilde bir bâb açmış ve orada Hz. Âişe'den aktarılan iki hadisi ve Enes b. Mâlik'ten aktarılan hadisi rivayet etmiştir."⁶⁹

İbn Ĥacer'in bu konudaki değerlendirmesi ise Şöyle olmuştur: "Bazı Şârihler, Meymûne hadisinin içerisinde su kabının miktarı zikredilmediği için bâb başlığı ile arasında bir münasebet olmadığını iddia ettiler. Cevabı Şudur: Su kabının miktarı hususu başka bir öncülde öğrenilmektedir. O öncül ise Şâfi'nin birçok yerde belirttiği gibi sahâbenin su kaplarının küçük olmasıdır. Öyleyse bu hadis, bâb baŐlığındaki "ve benzeri" sözünün altına girer. Ya da bu hadisteki mutlak ifade Hz. Âişe hadisindeki "farak"⁷⁰ lafzıyla yapılan takyîde hamledilir. Çünkü her ikisi de Hz. Peygamber'in eŐidir ve onunla yıkanmışlardır. Böylece her birinin (Hz. Âişe ve Hz. Meymûne) payı bir sâ'dan fazla olur. Sonuç olarak hadis, bâb başlığı altına (hadislerin birbirine) yaklaŐtırılması suretiyle girer."⁷¹

Bu örnekte de İbn Ĥacer'in bâb başlığı ile hadisi arasındaki uyumu tespit etme çabası gözden kaçmamaktadır. Ayrıca burada dikkat çeken önemli bir diğer husus, İbn Ĥacer'in eleştirisine "Bazı Şârihler" diyerek başlamasıdır. Zira yaptığımız tarama sonucunda İbn Ĥacer'den önce yazılmış Buĥârî Őerhleri içerisinde İbn Receb'ten başka bu eleŐtiriye yönelten olmamıştır. Muhtemelen İbn Ĥacer'in göndermede bulunduğu Őârih İbn Receb'tir.

Buĥârî'nin önemli Őârihlerinden Aynî de (öl. 855/1451) yukarıdaki hadisin bâb başlığına mutabakatının açık olmadığını belirtmiştir. "Bazıları da bu hadisi Şu Şekilde

⁶⁸ Buĥârî, "Gusûl", 3.

⁶⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/239.

⁷⁰ İbn Ĥacer'in işaret ettiği hadis Şudur: Urve'den rivayet edildiğine göre Hz. Âişe Şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s.) ile ben ve farak denilen bir kadehten (beraber) yıkanırđk. Buĥârî, "Gusûl", 2.

⁷¹ İbn Ĥacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/623.

tevcih etmiştir” diyerek İbn Ḥacer’in tevcihini gündeme getiren Aynî, onu ağır bir dille eleştirmiştir. Zira Aynî’ye göre hadisten anlaşılan husus, erkek ile kadının aynı kaptan beraber yıkanmasının caiz olması olup, hadiste yıkanılan su miktarına değinilmemektedir. Hâlbuki bâb, su miktarı ile alakalıdır. Bu durumda hadis ile bâb başlığı arasında mutabakat bulunmamaktadır.⁷² Sözlerinin devamında İbn Ḥacer’in zikrettiği, Hz. Âişe ve Hz. Meymûne’nin Allah Resûlü’nün eşleri olmaları hasebiyle onunla yıkanmış olabileceği, dolayısıyla Meymûne hadisindeki mutlak ifadenin Âişe hadisiyle takyîd edilebileceği yorumuna da temas etmiştir. Aynî bu yorumu “usûlden hiçbir bilgisi olmayan kimsenin sözü” olarak nitelendirmiştir. Zira ona göre Hz. Âişe ve Hz. Meymûne’nin Allah Resûlü’nün (s.a.s.) eşi olması, mutlakın mukayyede hamlini gerektirecek bir husus değildir. Ayrıca asıl olan, mutlak ifadenin itlâkı üzere, mukayyed ifadenin de takyîdi üzere anlaşılması olmalıdır.⁷³

Bâb başlığı ile ilgili hadis arasındaki uyumun tespit edilememesi, haddizatında hadisle bâb başlığı arasında kesin bir uyumsuzluk olduğu anlamı taşımamaktadır. Bu noktada Buḥârî’ye yöneltilen tenkidlerin temelinde şârihlerin bâb ile hadisi arasındaki uyumu tespit edememesi yer almaktadır. Öyleyse ortada hadise ve o hadisin yer aldığı bâb başlığına dair yorum farklılığı var demektir. Bu durumda, uyumsuzluktan bahsetmek Buḥârî’yi ilzam etmek anlamına gelmeyip şârihin kendi penceresinden meseleyi ele alıp yorumlaması anlamı taşımaktadır.

4. Buḥârî’nin Fikhî İstinbâtını Tenkid Etmesi

Buḥârî’nin *el-Câmi’u’s-şâhih*’i telif etmesindeki temel gayesi hiç şüphesiz sahih hadislerin bir kısmını toplamaktır. Bununla birlikte o, eserine fikhî görüşlerini de yansıtmıştır. İbn Ḥacer’in bu konudaki tespiti şöyledir: “Buḥârî, *Sahiḥ*’inin fikhî faydalar ve hikmetli nükteler içermesini istedi ve kendi anlayışıyla hadis metinlerinden birçok manalar çıkartıp uygunluğuna göre kitabın bâblarına dağıttı.”⁷⁴ İbnü’l-Mülakkîn (öl. 804/1401) ise şöyle der: “Buḥârî, bir hadisi farklı bâblarda tekrar etmeyi çok yapmıştır. Bunun faydası; hadisin inceliklerini ortaya çıkartmak, nüktelerini ve usûl, furû, zühd, âdâb, emsâl ve diğer ilim dallarından ihtiva ettiği incelikleri istinbât etmektir. İşte bu, Buḥârî’nin *Şâhih*’indeki amacıdır. Yoksa onun amacı sadece hadis ile yetinip fazlaca metin aktarmak değildir.”⁷⁵

el-Câmi’u’s-şâhih’teki bu incelik şârihlerin de üzerinde önemle durduğu konulardan olmuştur. Bazen Buḥârî’nin istinbâtlarını yerinde bulurlarken bazen ona eleştiriler yöneltilmişlerdir. İbn Receb de İmam Buḥârî’nin yaptığı bazı fikhî istinbâtlara tenkid yöneltmiştir. Örneğin, Ebû Hureyre’nin rivayet ettiği, “Beş vakit namazın

⁷² Bedreddîn el-Aynî, *Umdetü’l-kârî fi şerhi Şâhihi’l-Buḥârî* (Beirut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1422/2001), 3/296.

⁷³ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 3/296.

⁷⁴ İbn Ḥacer el-Askalânî, *Hedyü’s-sârî*, nşr. Nazar Muḥammed el-Fârâyâbî (Riyad: Dâru Taybe, 1432/2011), 1/11.

⁷⁵ Ömer b. Alf İbnü’l-Mülakkîn, *Şevâhidü’t-tavzîh fi şerhi’l-Câmi’i’s-şâhih* (Dimaşk: Dâru’n-Nevâdir, 1429/2008), 2/80.

günahlara keffâret olması” şeklinde açılan bâbın altına yer alan hadiste Resûlullah (s.a.s.) ashâba hitaben şöyle buyurmuştur:

أرأيتم لو أن نهرا بباب أحدكم يغتسل فيه كل يوم خمسا ما تقول ذلك بيبقي من درنه شيئا قال فذلك مثل الصلوات الخمس يمحو الله به الخطايا

“Ne dersiniz? Sizden birinin kapısının önünde nehir olsa, o nehirden günde beş defa yıkansa, kirinden bir şey bırakır mı?” Sahâbîler: “O kimsenin kirinden bir şey bırakmaz.” dediler. Resûlullah (s.a.s.): “Beş vakit namaz aynı bunun gibidir. Allah beş vakit namazla günahları temizler.” buyurdu.⁷⁶

İbn Receb, Buĥârî'nin, “Sizden birinin kapısının önünde” ifadesinden hareketle namazların günahlara keffâret olması için cemaatle kılınmasının şart olmadığı görüşünde olduğunu tespit etmiştir. Buĥârî'ye göre namazını evde kılan kimse, evinin önünde kılmış gibidir.⁷⁷ Yani hadisin ifadesiyle evinin önündeki nehirden yıkanmış ve temizlenmiş olur.

İbn Receb, Buĥârî'nin bu istinbâtına şu şekilde itiraz etmiştir: “Eğer namazları evde kılmak günahlara keffâret olsaydı nehrin evin içinde olması gerekirdi. Resûlullah'ın (s.a.s.) nehrin kapının önünde olduğunu söylemesi, onun evin dışında olduğunu göstermektedir. Bu durum mescid yakın bile olsa namazların mescidde kılınması gerektiğine işarettir. Ayrıca Ebû Sa'îd'in rivayet ettiği hadiste nehrin ev ile iş yeri arasında olduğu söylenmiştir.”⁷⁸

İbn Ĥacer'in değerlendirmesi daha çok bu bâb başlığı ile önceki bâb başlığı arasındaki farkı ortaya koymaya yönelik olmuştur. Ona göre “Beş vakit namazın günahlara keffâret olması” bâbı, bir önceki “Vaktinde kılınan namazın fazileti” bâbından daha hususîdir.⁷⁹ İbn Ĥacer'in bu ifadesinden anlaşılan önceki bâbı beş vakit namaza da diğer namazlara da teşmil ediyor olmasıdır.

Kandehlevî, incelediğimiz bâb başlığı ve Buĥârî'nin ondan çıkartılan fikhî istinbâtı ortaya koyma sadesinde İbn Receb ile benzer bir tespitte bulunmuştur. Zira ona göre de Buĥârî'nin burada işaret ettiği husus, farz namazın ister cemaatle ister yalnız başına kılınan günahlara keffâret olmasıdır.⁸⁰

Anlaşılan İbn Receb, nehrin kişinin kapısının önünde olması kaydından hareketle bir kimsenin hadiste işaret edilen müjdeye nail olabilmesi için evinden dışarı çıkıp mescide gitmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır. İbn Receb'in Buĥârî'nin bu istinbâtına yapmış olduğu itirazda mezhebî kabulün etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Ĥanbelî mezhebinde namazların cemaatle eda edilmesi vaciptir.⁸¹

Konuyla alakalı bir başka örnek imama rükûda yetişen kimsenin o rek'ata yetişmiş sayılıp sayılmayacağı konusudur. “Safın gerisinde rükû ederse...” bâbında yer alan hadiste Ebû Bekre'nin aktardığına göre o, namaza Resûlullah (s.a.s.) rükûda iken

⁷⁶ Buĥârî, “Mevâkîf”, 6.

⁷⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 3/42.

⁷⁸ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 3/43.

⁷⁹ İbn Ĥacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/286.

⁸⁰ Kandehlevî, *el-Ebvâb*, 2/796.

⁸¹ Muvaffaĥuddin İbn Kudâme, *el-Muĥnî* (Mısır: Mektebetü'l-Kahire, 1378/1968), 2/130.

yetmiş ve safa girmeden rükû yapmıştır. Bu durumu Resûlullah'a (s.a.s.) anlatınca, Allah Resûlu (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Allah hırsını artırsın, bir daha yapma!"⁸²

İbn Receb, bu hadisten yola çıkarak imama rükûda yetişen kimsenin o rekâta yetişmiş sayılacağını söyler ve âlimlerin birçoğunun bu kanaatte olduğunu belirtir. Ardından İshâk b. Râhûye'nin (öl. 238/853) bu konuda icmâ olduğunu belirttiğini, Ahmed b. Hanbel'in ise "Ehl-i İslâm'dan kimsenin bu meselede muhalefet etmedi" dediğini aktarır.⁸³ İbn Receb'in bu nakillerle amacı, âlimlerin birçoğunun bu meselede hemfikir olduğunu vurgulamak olup, hakikaten bir icmâ olduğunu söylemek değildir. Zira Buḥârî ve hocası Alî b. Medîni'nin (öl. 234/848) imama rükûda yetişen kimseyi o rek'ata yetişmemiş saymaları, bu konuda icmâ olmadığını göstermektedir. Bu iki İslâm âlimine göre imama rükûda yetişen kimse, imamla birlikte kıyam edemeyip, Fâtiha Sûresi'ni okuyamadığı için o rek'ata yetişmemiş sayılmaktadır. Buḥârî'nin Alî b. Medîni'den aktardığına göre, bir kimsenin rükûya yetişmesiyle o rekâta yetişmiş sayılması görüşü, sahabeden imamın arkasında kıraat yapmanın vacip olmadığını düşünenlerin görüşüdür. Ebû Hureyre gibi imamın arkasındaki cemaatin de kıraat yapmasının vacip olduğunu düşünenlere göre kişi, rükûya yetişmekle o rek'ata yetişmiş sayılmamaktadır. Çünkü Ebû Hureyre imama uyan kimseye "Kıraati içinden oku" ve "Rükûya yetişmekle rek'ata yetişilmez." demiştir.⁸⁴ Ayrıca Buḥârî, görüşünü teyit etmek için *el-Kırâ'a halfe'l-imam* isimli eserinde Ebû Hureyre'den şu nakilde bulunmuştur: "(Rekâta yetişmiş olmak için) İmama rükû etmeden kıyamda yetişmen gerekir."⁸⁵

İbn Receb, Buḥârî'nin Ebû Bekre'den aktarılan hadise iki şekilde cevap verdiğini belirtmiş ve bu cevapları tenkid etmiştir. Buḥârî'nin birinci cevabı şudur: Ebû Bekre'nin, Resûlullah'ı (s.a.s.) rükûda iken yetiştiği rek'atı dikkate aldığına dair açık bir şey yoktur. İbn Receb bu cevabın geçersizliğinin açık olduğunu, zira Ebû Bekre'nin safa girmeden rükûya yetişmek için gösterdiği çabanın, ancak o rekâta yetişmek için olduğunu söylemiştir.⁸⁶

Buḥârî'nin ikinci cevabı ise şudur: Resûlullah (s.a.s.), Ebû Bekre'yi yapmış olduğu şeyi tekrarlamaması için uyarmıştır. İbn Receb'in bu cevaba tenkidi ise şöyle olmuştur: "Resûlullah (s.a.s.), Ebû Bekre'yi namaza hızlı bir şekilde gelmekten yasaklamıştır."⁸⁷ Nitekim bir başka hadiste şöyle buyrulmuştur: "Namaza koşarak gelmeyin."⁸⁸ İbn Receb'e göre Buḥârî'nin bu görüşe sahip olmasındaki etken, Kûfeliler'in Fâtiha Sûresi okunmadan kılınan namazın hem imam hem de cemaat için sahih olacağı noktasındaki görüşüne şiddetli bir şekilde karşı çıkıyor olmasıdır.⁸⁹

⁸² Buḥârî, "Ezân", 114.

⁸³ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 5/6.

⁸⁴ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 5/7.

⁸⁵ Muḥammed b. İsmâ'il el-Buḥârî, *Kitâbü'l-Kırâ'ati halfe'l-imâm*, nşr. Faḍlu'r-Rahmân es-Sevrî - Muḥammed Atâullâh Ḥanîf (Pakistan: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400/1980), 36.

⁸⁶ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 5/9.

⁸⁷ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 5/9.

⁸⁸ Müslim, "Mesâcid", 602.

⁸⁹ İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 5/9.

Bu örnekler İbn Receb'in deliller çerçevesinde Buĥârî'ye haklı itirazlar yönelttiğini göstermektedir. Özellikle ikinci örnekte Buĥârî'nin görüşüne gerekçe olarak Kûfelilere karşı takındığı menfî tavrın etkili olduğunu belirtmesi önemli bir tespittir.

Keşmîrî (öl 1352/1933) *Feyzü'l-bârî* isimli Buĥârî şerhinde İbn Receb'in dikkat çektiği hususa değinmiştir. Ona göre de Buĥârî'nin yukarıdaki hadisi "Safın gerisinde rükû ederse..." şeklinde belirlediği bâbın altında almasındaki kastı, bu durumda kılınan namazın geçerli olmayacağına işaret etmektir. Çünkü Buĥârî'ye göre rükûa yetişen kimse, o rek'ata yetişmemiş sayılmaktadır. Keşmîrî, bu istinbâtı selefin birçoğunun benimsediği görüşe ters olmakla nitelendirmiştir.⁹⁰

İbn Receb'in Buĥârî'nin istinbâtına yönelik tevcih ettiği tenkidlere bir başka örnek, Hz. Âişe'den aktarılan şu hadistir:

وكننت أنا ممن أهل بعمره فأدركني يوم عرفة وأنا حائض فشكوت إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال

دعي عمرتك وانقضي رأسك وامتشطي وأهلي بحج

"Ben umre niyetiyle ihrama girenlerdendim. Arefe günü geldiğinde hayızlı halde idim. Durumumu Resûlullah'a (s.a.s.) söyledim. 'Umreni bırak, saçını çöz, tara ve hac niyetiyle ihrama gir.' buyurdu."⁹¹

Hemen belirtelim ki, Buĥârî, bu hadisi Kitâbu'l-ĥayz'ın on beş ve on altıncı bâblarında zikretmiştir. İbn Receb, Buĥârî'nin bu hadisten iki hüküm istinbât ettiğini ve bu istinbâtları doğrultusunda iki ayrı bâb açtığını belirtmiştir. Buĥârî'nin ilk istinbâtı, kadının guslederken saçlarını taraması, diğeri ise hayızdan temizlendiği için guslederken saçlarını çözmesidir. Ancak bu iki istinbât da İbn Receb'e göre isabetli değildir. Çünkü Hz. Âişe'nin Resûlullah'ın emriyle gusletmesi hayızdan temizlendiği için değildir. Aksine guslederken hayızı devam etmektedir. Zira Hz. Âişe'nin hayızı bitmiş olsaydı, umresinin tavafını yapardı. Hâlbuki o bunu sormaya ihtiyaç duymamıştır. Resûlullah (s.a.s.), ona hayızlı iken yıkanmasını ve hac niyetiyle ihrama girmesini emretmiştir. Öyleyse Hz. Âişe bu guslû, ihrama gireceği için almıştır. Nitekim Resûlullah (s.a.s.), Esmâ bint Umeys'e de Zü'l-huleyfe'de doğum yapıp nifas olduğunda yıkanıp ihrama girmesini emretmiştir.⁹²

Kirmânî, Buĥârî'nin bâb başlığına yansıttığı fikhî çıkarım ile bâb altında zikrettiği hadis arasında münasebet olmadığı noktasındaki eleştiriyi gündeme getirip şu şekilde cevaplandırmıştır: "Saç tarama emri hayız guslünden dolayı olmadığı halde, nasıl olur da Buĥârî bu şekilde bâb başlığı belirlemiştir? dersin şöyle derim: Hac için ihrama girmek, ihram guslûne işaret etmektedir. Zira ihrama girmek için gusletmek sünnettir. Mademki ihram guslûlü alırken saçların taranması sünnettir, hayız guslûlü sırasında saçların taranması daha önceliklidir. Zira saçların taranmasından kasıt temizliktir. Bu temizlik, ağır bir necaset olan hayız kanının giderilmesi esnasında daha önemlidir. Ya da nafil bir gusl sırasında (ihram guslûlü) sünnetse, farz olan gusl sırasında (hayız guslûlü) daha önceliklidir."⁹³

⁹⁰ Muĥammed Enver Şâh Hüseyinî Keşmîrî, *Feyzü'l-bârî 'alâ Şaĥîhi'l-Buĥârî*, nşr. Muĥammed Bedir (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/328.

⁹¹ Buĥârî, "Ĥayz", 16.

⁹² İbn Receb, *Fethu'l-Bârî*, 1/413.

⁹³ Kirmânî, *el-Kevâikib*, 3/183.

Son örnek bize İbn Receb'in Buḥârî'nin fikhî istinbâtına yönelttiği tenkidde daha lafızcı olduğunu göstermektedir. Zira o, Buḥârî'nin fikhî çıkarımının hadisin metninden doğrudan anlaşılmadığını düşündüğü için tenkid yöneltmiştir. Bununla birlikte Kirmânî, Buḥârî'nin istinbâtını tespitte lafza bağlı kalmamış, ibarenin delaletinden de yardım alarak onun fikhî istinbâtını anlamaya çalışmıştır.

Sonuç

Çalışmamızda İbn Receb el-Ḥanbelî'nin *Fethu'l-Bârî* isimli Buḥârî şerhinde Buḥârî'ye yönelttiği bazı eleştirileri ele aldık. Onun eleştirilerini dört başlıkta inceledik. Bu eleştirilerden vehim konusu, haddi zatında doğrudan hadisin sıhhatine etki edebilecek konulardır. Ancak zikrettiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere vehim konusunda İbn Receb'in yaptığı eleştiriler Buḥârî'nin rivayetinin sıhhatini zedeleyici tenkidler olarak görülmemektedir. Zira vehime dair her iki örnekte de senedin baş kısmında yer alan sahabî noktasındaki ihtilaf üzerinde durulmaktadır. Hadisi Allah Resûlü'nden (s.a.s.) aktaran sahabînin kim noktasında ihtilaf edilmesi, hatta isminin dahi açıkça zikredilmemesi birçok âlime göre hadisin sıhhatini olumsuz etkileyecek bir durum olarak görülmemektedir.

İdrâc konusuyla alakalı aktarılan örneklerin tamamında Buḥârî, müdrec eleştirisine konu olan hadisi *Sahîh*'inin içerisinde bir de müdrec kısım olmaksızın rivayet etmesinden anlaşılmaktadır ki o söz konusu hadisteki müdrec kısmın farkındadır ve o kısmın sıhhati noktasında bir endişe taşımamaktadır.

Bâb başlığı ve bâb altında yer alan hadisin uyumu konusuna bakıldığında ise İbn Receb'in bu konuda da tenkidçi bir tavır sergilediği görülmektedir. O, Buḥârî'nin bâb başlığında kullandığı ifadelerle altında yer verdiği hadis arasında doğrudan bir uyumu aramış ve bu uyumu tespit edemediğinde ise tenkid yöneltmiştir. Bu konuda Kirmânî ve İbn Ḥacer gibi şârihlerin tavrı ise daha çok Buḥârî'yi anlamaya ve muhtemel tenkidleri savunmaya yönelik olmuştur.

Çalışmamızda son olarak ele aldığımız Buḥârî'nin fikhî istinbâtlarına İbn Receb'in yönelttiği tenkidlere bakıldığında, bu konuda da bâb başlığı konusunda takındığı tavra benzer bir tavır sergilediğini görülmektedir. Zira bu konuda da Buḥârî'nin istinbâtına yaklaşımı yine lafız merkezli olmuş; hadis metni ile istinbât arasında görünürde bir irtibat bulunmadığı zaman tenkid yöneltmiştir. Namazların günahlara keffâret olması ile alakalı meselede ise İbn Receb'in Buḥârî'ye yönelttiği tenkide mezhebî kabulünün etkili olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmed b. Ḥanbel, *el-Müsned*. nşr. Şu'ayb el-Arnâvût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Aynî, Bedreddîn. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- Bilen, Mehmet. *İbn Ḥacer'in Buḥârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

- Buĥârî, Muĥammed b. İsmâ'îl. *el-Câmi'u'l-müsnedü's-şahîhu'l-muĥtasar min umûri Resûlillâh şal-lallahü 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih.* nşr. Muĥammed Züheyr b. Nâşir en-Nâşir. 9 Cilt. Cidde: Dâru Tavkî'n-Necât, 1421/2001.
- Buĥârî, Muĥammed b. İsmâ'îl. *Kitâbü'l-Ķırâ'ati ĥalfe'l-imâm.* nşr. Fağlu'r-Rahmân es-Sevrî ve Muĥammed Atâüllâh Ĥanîf. Pakistan: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400/1980.
- Burhâneddîn, İbn Müfliĥ. *el-Maĥşadü'l-erşed fi zikri aşĥâbi'l-İmâm) Ahmed.* nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.
- Dâreĥutnî. *el-İlelü'l-vâride fi'l-eĥâđîsi'nebeviyye.* nşr. Maĥfûzu'r-Rahmân Zeynullah es-Selefi vd. 15 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen.* nşr. Ammâr et-Tayyâr ve İzeddîn Dallî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017.
- Dayhan, Ahmet Tahir. *Buĥârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkidler.* İzmir: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Dihlevî, Şâh Veliyyullah. *Şerĥu terâcimi ebvâbi Şahîhi'l-Buĥârî.* Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1420/1999.
- Doğanay, Süleyman. "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buĥârî Râvileri". *Bilimname* 28 (2015), 27-54.
- Ebû Ya 'lâ el-Mevsilî. *el-Müsned.* nşr. Ĥüseyn Süleym Esed. 13 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, 1404/1984.
- Erman, Uğur. *Buĥârî'nin Bâb Başıĥı-Hadis Uyumu Metodolojisi -Muĥammed Zekeriyâ B. Yahyâ el-Kâdehlevi Örneği.* Ankara: Fecr, 2020.
- Şevkânî. *el-Bedrü't-ĥâlî' bi-meĥâsini men ba'de'l-ĥarni's-sâbi.* 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. "Müslüman Âlimlerin Buĥârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri". *İslâmî Araştırmalar* 10/1-3 (1997), 1-14.
- İbn Dakîķi'l-İd. *el-İktirâĥ fi beyâni'l-işlâĥ.* nşr. Kaĥtân Abdurrahîm ed-Dürîyy. Ürdün: Dâru'l-Ulûm, 2008/1429.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Muşannef.* nşr. Kemâl Yûsuf el-Ĥût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408/1988.
- İbn Fehd, Takıyyüddin. *Laĥzü'l-elĥâz bi-zeyli ĥabakâti'l-ĥuffâz.* Beyrut: Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, 1408/1998.
- İbn Ĥacer el-Asĥalânî. *Fethu'l-Bârî bi-şerĥi Şahîhi'l-Buĥârî.* nşr. Nazar Muĥammed el-Fârayâbî. 17 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1431/2010.
- İbn Ĥacer el-Asĥalânî. *Hedyü's-sârî.* nşr. Nazar Muĥammed el-Fârayâbî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1432/2011.
- İbn Ĥacer el-Asĥalânî. *İnbâ'ü'l-ĥumr bi-ebnâ'i'l-umr.* nşr. Ĥasan Ĥabşî. 4 Cilt. Mısır: el-Meclisü'l-A'lä li's-Şu'ni'l-İslâmiyye, 1388/1969.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin. *el-Muĥnî.* 10 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Kahire, 1378/1968.
- İbn Mâce. *Sünen.* nşr. Yâsir Ĥasan v.d. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1994.
- İbn Receb el-Ĥanbelî. *eż-Zeyl 'alâ Ĥabakâti'l-Ĥanâbile,* nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.
- İbn Receb el-Ĥanbelî. *Fethu'l-Bârî fi Şahîhi'l-Buĥârî.* nşr. Ebû Muâz Ĥârik b. Avadullah b. Muĥammed. 7 Cilt. Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1430/2009.
- İbn Şalâĥ eş-Şehrezürî. *Şiyânetü Şahîhi Müslim mine'l-iĥlâli (ĥaleli) ve'l-ĥalaĥ ve ĥimâyetühü mine'l-işkâti ve's-saĥaĥ.* nşr. Muvaffiķ Abdullah Abdülĥadir. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1987.
- İbnü'l-Mibred. *el-Cevherü'l-münaddad fi ĥabakâti müte'ahĥirî aşĥâbi Ahmed.* nşr. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1420/2000.

- İbnü'l-Müneyyir, Aḥmed b. Muḥammed. *el-Mütevârî 'alâ terâcimi ebvâbi'l-Buḥârî*. nşr. Şalâhuddîn Makbûl Aḥmed. Kuveyt: Mektebetü'l-Muallâ, 1431/2010.
- Kallek, Cengiz. "İbn Receb", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 20/243-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandehlevî, Muḥammed Zekerriyyâ. *el-Ebvâb ve't-terâcim li Şaḥîhi'l-Buḥârî*. nşr. Veliyyüddîn en-Nedvî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Keşnîrî, Muḥammed Enver Şâh Hüseyinî. *Feyzü'l-bârî 'alâ Şaḥîhi'l-Buḥârî*. nşr. Muḥammed Bedir. 6 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvaḥḩa*. nşr. Külâl Ḥasan Ali. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1440/2019.
- Muḥammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *el-Müsned*. Muḥammed Âbid es-Sindî tertibi. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Müslim b. el-Ḥaccâc. *el-Câmi'ü's-şâḥîḩ*. 8 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1433/2013.
- Ömer b. Alî İbnü'l-Mülaḩḩin. *Şevâhidü't-tavzîḩ fi şerḩi'l-Câmi'î's-şâḥîḩ*. 36 Cilt. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008.
- Polat, Selahattin. "Buhari'nin Sahih'ine Yapılan Bazı Tenkidlerin Değerlendirilmesi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990), 237-255.
- Sofuoğlu, Cemal. "Muḥammed Sadık Necmi'nin Buḥârî'ye Yönelttiği Bazı Tenkidler". *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1989), 89-94.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *Ṭabakâtü'l-ḩuffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1402/1982.
- Şemseddîn el-Kirmânî. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerḩi Şaḥîhi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981.
- Şemseddin, İbn Nâşiriddîn. *er-Reddü'l-vâfir*. nşr. Zehîr eş-Şâvîr. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1392/1973.
- Tirmizî, Muḥammed b. İsâ. *es-Sünen*. nşr. Yâsir Hasan v.d.. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015.
- Toksarı, Ali. "Sahihu'l-Buhari'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri (Teracimu Sahihi'l-Buhari)". *Büyük Türk İslâm Bilgini Buḥârî-Uluslararası Sempozyum-*. 110-111. Kayseri: Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, 1987.